

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 342.78:321.111“12/13”

Черкас Б. В.

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (Україна, Київ), borys_ch@mail.ru

**ПЕРША ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА ЗОЛОТОЇ ОРДИ
НА ПЕРЕЛОМІ XIII–XIV СТ.**

Показано причини, хід та наслідки першої громадянської війни в Золотій Орді. На основі поєднання результатів досліджень попередників, а також з залученням джерел, відбувається реконструювання різних чинників, що призвели до конфлікту. Також відтворюється хронологія подій. Здійснена спроба відтворення логіки дій конфліктуючих сторін. Причиною війни послужили: невизначеність права влади Чингізидів на осілі регіони, кліматичні зміни, які відчутно понизили можливості кочового господарювання, а також змушували представників “золотого роду” шукати доходи зовні. На кінець XIII ст. такими “донорськими” напрямками були західні, передусім в напрямку Балкан. Ногай, маючи контроль над цими регіонами сам отримував зиск і не постішав ділитися ним і владою, що давали ці доходи, з центральною владою. Це і призвело врешті–решт до вибуху військового протистояння. Особливістю даного конфлікту став перший вихід на політичну сцену нечингізидських родів – представників кланів “не золотого роду”. Саме князі і мурзи і вирішили долю протистояння.

Ключові слова: Золота Орда, Чингізиди, Ногай, політика, влада, військово-протистояння.

Війна Ногай і Токти займає окреме місце в історії Золотої Орди, оскільки це був перший випадок, коли держава була втягнута в хаос громадянської війни. Центральними подіями стали дві битви між ханами і загибель Ногая. Слід відзначити, що питанню висвітлення даних подій в історіографії вже приділялася увага [5; 18; 20; 26]. Для нашої минувшини, ці події мають особливе значення, оскільки відбувалися на теренах, більшість яких входять до нашої держави, і, відповідно, відносяться до історії України.

Після утворення на Дунаї центру найзахіднішого улусу Золотої Орди–Вічини, який належав Ногаю, доволі швидко цей новий центр влади в західній частині Золотої Орди став альтернативою Сараю. Фактично, Крило Мувала [22], яке в цілому підпорядковувалось тому ж Ногаю, почало виступати на політичній арені як самостійна країна. Більше того, Ногай спробував взяти під контроль осілі регіони, які традиційно знаходились у підпорядкуванні хана. Крім політичних, були й соціально–економічні причини конфлікту, зокрема перенаселення степу. У той же час на переломі XIII–XIV ст. відбувається зміна клімату, пов’язана з початком холодного циклу (XIV – сер. XV ст.): довгі холодні і снігові зими і дуже спекотні з малою кількістю опадів літа [14]. Приводом до війни стали репресії Ногая проти придворної аристократії. У 1293 чи 1294 р. за наказом беклярбека навіть було вбито вдову Менгу–Тимура [5, с. 44]. Через кілька років від Токти до Ногая втекла група емірів. На наказ хана видати їх правитель Ісакчи відповів відмовою [3, с. 110; 5, с. 44]. Після цього обидва правителі вдаються до “психічних” атак один на одного. Однак, сама наявність таких випадів показує, що кожна зі сторін все ж

намагалася уникнути відкритого протистояння. Спершу хан присилає Ногаю дари: “соху, пучок стріл і жменю землі”, – і послання, що це “вказівки і натяки”. Ногай розцінив їх як виклик: “що стосується сохи, то він хоче сказати: “якби ви пішли вглиб землі, все одно я викопав вас (звідти) цією сохою”; щодо стріли, то він хоче сказати: “якби ви піднялися під самі небеса, то я все одно цією стрілою змушу вас спуститися (звідти)”; що ж стосується землі, то він каже: “обирайте собі землю, на якій відбудеться наша зустріч”” [5, с. 44–45]. Тепер уже Ногай переказує Токті, що “наші (вояків Ногая) коні хочуть пити і ми хочемо напоїти їх водою з Дону” [3, с. 110; 5, с. 45]. Оскільки Дон слугував кордоном між Крилами Мувала і Бату, це вже була пряма погроза війни у разі нападу хана. Тепер вже Токта виступив із військом на захід. Взимку 1298 року він перекочував до Дніпра. Ймовірно, цей крок був черговим психологічним тиском. Більше того, як писав Рашид–ад–дін, Токта “на березі ріки Узі (Дніпро) провів перегляд приблизно тридцяти туменам свого війська” [19, с. 71]. Вочевидь, хан прагнув лише закріпити свою владу серед “українських” улусів і вплинути на Ногая. Весною хан (спершу з ним був лише двір) відступив до Дону, де влаштував літні кочів’я [19, с. 71]. Можливо він не очікував, що еміри підтримають Ногая. Не виключено також, що хан просто намагався утримати підданих від бунту своєю присутністю, за прикладом 1298 р. Проте правитель Золотої Орди помилився.

Ногай зміг перетягнути на свій бік більшість улусів до Сіверського Дінця і Дону. Єдиним місцем, де він не знайшов підтримки, був Крим. Це пояснює сплюндрування Ногаєм дещо пізніше всього півострова, у тому числі тих його частин, які до згаданих подій не мали жодного відношення. Ногай зі своїми туменами рушив на Токту, приєднуючи попутно до себе інших емірів: “Таза, сина Мунджука, якого він одружив на своїй доньці, Тунгуза, сина Кажана, Абаджи, сина Курмиши (Курумиши – Б. Ч.), і двох його братів Каранджина і Янджи, Маджи, Судуна, Аладжа, Сангая, Кушуба, Салган, Ашика, Кунджука, Шубуткая, Теркерія, Кутлубугу, Могултая і з ними більше двохсот тисяч кіннотників” [3, с. 111; 5, с. 45]. Хан, який отримав інформацію про виступ противника, також швидко почав нарощувати сили (він навіть мав невелику чисельну перевагу).

Джерела називають різні місця зустрічі противників. Рукнеддін Бейбарс говорить про річку Яса (можливо, сучасний Акай, притока Сіверського Дінця), але додає, що річка знаходилася між володіннями (читай – крилами) Ногая і Токти. Крім того, Дон знаходився у тилу Токти [3, с. 111]. Рашид–ад–дін називає “місцевість Бахтіяр на березі річки Тан” [19, с. 71]. Хоча, не виключено, що мова йде про одне місце, яке автори називали за відомими їм топонімами. Відбулася

битва, опис якої подає Марко Поло. Спочатку обидва полководці виголосили підбадьорюючі промови перед своїми військами. Перемогу одержав Ногай, бо його вояки, на думку Марко Поло, були кращими [15, с. 856]. Це не було випадковістю, оскільки більшість війн Золотої Орди велися на заході, і саме там знаходилися бойові частини. Токта зі своїм оточенням утік на Волгу [3, с. 111]. Причому, як стверджують арабські літописці, втеча ханського війська через Дон обійшлася йому доволі дорого [3, с. 111; 25, с. 159]. Сам Ногай не став переслідувати хана. Причина, вочевидь, лежить в суті організації війська Ногая і його політиці. Більшість емірів підтримували його як союзники, а не як піддані. Адже одна справа підпорядковуватися правителю крила в зовнішніх війнах, а інша – виступати проти законного хана. Врешті–решт, на зламі століть могутність емірів виросла настільки, що їм було вигідніше мати слабого хана. Тому і остаточна перемога беклярбека не була потрібна аристократії. Проте і сам Ногай поставився до переможених доволі поблажливо: він заборонив чіпати поранених, лише захопив обоз [3, с. 111].

Бейбарс пише, що Ногай оволодів областями Токти і у зв'язку з цим послав до Крима онука Актаджи (Ельфорт зве його Караджи) [3, с. 111; 11, с. 382]. Отже, в даному випадку беклярбек виступив як законний правитель. З усіх улусів податки мали сплачуватися в його скарбницю. Судячи з усього, Ногай послав онука незабаром після битви, бо його супроводжував Таз, який брав участь у бойовищі, із 4000 вояків. Проте поїздка онука виявилася трагічною. Він прибув до Кафи і почав вимагати гроші. Місцеві мешканці приспали його увагу, пригостивши їжею. Коли ж Актаджи “поїв, та випив вино, і здолало його оп'яніння”, його було вбито [3, с. 111–112]. Причини цьому могло бути дві: таким чином генуезці могли висловлювати підтримку Токті, або ж вони вважали, що Ногай не має сил і можливості їм відплатити за це.

Проте реакція беклярбека була швидкою і жорстокою. Він відправив до півострова військо, яке захопило і спалило Кафу. Крім неї, сплюндрування зазнав увесь Крим, включаючи гірські райони і Керченський півострів. У полон було захоплено чималу кількість аланських, мусульманських і європейських (франкських) купців [3, с. 112]. Один з корпусів війська Ногая оточив Чуфу–Кале – тогочасну столицю аланського князівства. Місто чинило запеклий опір, але після облоги було переможене. Частина мешканців загинула, частина ж була відведена до західних улусів. У Судаку Ногай наказав вийти тій частині населення, що була залежна від нього, близько третини, а всіх інших було віддано війську [24, с. 195]. Якщо захоплення Кафи можна вважати помстою, то для спалення інших міст були й інші причини. Зрозуміло, що це могло бути платнею війську за перемогу і заборону переслідувати Токтових вояків. Проте має право на життя й інша версія: беклярбек не сподівався, що зможе утримати Крим за собою, враховуючи непевну позицію емірів (очевидно, частина з них сподівалися отримати півострів). Так, у виданні джерел Тізенгаузена у додатку до літопису Бейбарса зазначено, що з Ногаєм до півострова вступив і Маджи [3, с. 112].

Він очолював групу емірів, чий володіння знаходилися на Лівобережжі, а військо, що ним виставлялося, нараховувало 30 тисяч вояків. Проте вже наступного року Маджи переходить до Токти [3, с. 113]. Цей крок був викликаний, очевидно, його невдоволенням Ногаєм. Тізенгаузен, наприклад, пояснює це тим, що Маджи чи Мунджук був невдоволений відмовою у передачі йому Криму.

Здавалося, перемога над ханом мала неабияк піднести владу Ногая в Крилі Мувала. Проте цього не сталося. Першими невдоволення висловили діти Курумиши Абаджи, Караджин і Янджи. Вони, як каже Бейбарс, завжди підтримували Ногая і погодились виступити проти Токти. Проте після перемоги їх обійшли на користь дітей Ногая – Чакі (Джекі), Текі і Турая. Образа поглиблювалася тим, що Курумишевичі були Чингізидами старшої гілки і виставляли тридцять тисяч вояків [3, с. 112]. Вони стали подумувати про перехід на бік хана. Тоді Ногай, довідавшись про це, вислав на них військо проти чолі зі старшим Чакі. Битва, яка відбулася, завершилася безрезультативно. Щодо місця її проведення джерела мовчать. Швидше за все, це мало бути в районі Південного Бугу. Під час відпочинку після баталії від Курумишевичів втік тисячник Кутугу. Це внесло певний розлад у ряди братів і вони вже не поновили битви. Тоді Ногаєвичі, апелюючи до родинних зв'язків, запросили їх на перемовини, де обох старших було вбито. Молодший же Янджи встиг втекти до Токти. Цікава деталь – Ногаєвичі не залишилися в улусі Курумиши, а погромивши його населення і забравши частково в полон, повернулися до своїх теренів [3, с. 112–113; 10, с. 383]. Наступного року п'ять емірів з Лівобережжя “Маджи, Судун, Утрадж, Акбуга і Тайта, а з ними тридцять тисяч вершників”, перейшли на бік Токти. Це виявилось неочікуваним для Ногая, бо як писав Бейбарс, “на них він повністю покладався” [3, с. 113]. Таким чином, протягом одного року Ногай втратив масив земель, що відділяв його від володінь хана. Водночас він втратив і чималу кількість військ, що раніше знаходилися на його боці. Наслідки такої ситуації не змусили на себе довго чекати.

Влітку 1300 р. Токта зібрав в своїх володіннях нове військо. Заради цього йому довелося навіть відкрити кавказький кордон і викликати з-під Дербента тумени. Згідно відомостей, що подають арабські історики, до війська також мобілізувалися вояки з осілих регіонів. Проте, незважаючи на масштабні приготування, наступ на захід хан зміг розпочати лише після приєднання до нього лівобережних емірів і Курумишевича. Токта швидко і легко пройшов Дон (і, можливо, Сіверський Донець), Дніпро та Південний Буг і з'явився в старому улусі Ногая [3, с. 113].

Військами Ногай значно поступався чисельно: за відомостями арабських джерел, він мав тридцять туменів, Токта мав шістдесят. Зрозуміло, що мова не йшла про величезні армії в 300 і 600 тисяч вояків, чисельність бойового складу туменів була неповною. Однак, незалежно від цього видно, що у хана була чисельна перевага в два рази. Більше того, є підстави вважати, що Токта спромігся розвернути фронт

паралельно морю і майже відрізати Ногая від Дністра. На нашу думку, це свідчить про те, що фронти перебували на західно–східній лінії. Щоб дати синові час для маневру, Ногай вдався до хитрощів. Він спробував затягнути Токту на перемовини. Проте хан довідався про маневри Ногая і сам здійснив напад на нього. Битва відбулася, згідно повідомлень Бейбарса і Ібн Хальдуна, у місцевості Куканлик [3, с. 114; 10, с. 383]. Веселовський локалізував її як територію сучасного Куяльника. Це скоріш за все відповідає дійсності, бо сучасні назви є дещо деформованими тюркськими, якими користувалися за часів Золотої Орди [12] (Ингул і Ингулець у XIV ст. звалися “Енгел ве Онгул” [16, с. 193]).

Ногай був розбитий і загинув. Причому його смерть арабські літописці пов’язували з руським вояком. За одними даними Ногай був взятий ним в полон і помер від ран, а за іншими – назвав себе і був вбитий русичем. За наказом Токти його було скарано на горло [3, с. 114].

Незважаючи на те, що хан здобув перемогу і отримав голову свого конкурента, це було досягнуто в основному завдяки місцевій знаті. У той же час nobilitet власне володінь Ногая був налаштований анатагоністично щодо двору. Ось чому Токта так і не наважився перейти Дністер і зайняти улус Ногая. Хан лише повернув Янджи його землі і землі покійних братів, а сам повернувся на Волгу. Вочевидь, Токта не мав сил для подальшого походу, у той час як у дітей Ногая, що залишилися живими, їх було достатньо. Крім того, слід враховувати, що цього року сталася велика посуха [6, с. 73], тому хан, вочевидь, був просто змушений відступити.

Ногаєвичі Чака і Тека швидко відновили владу в батьківських володіннях. Проте між ними відбувся конфлікт. Тека спробував заручитися підтримкою Токти, але не встиг і був убитий братом [3, с. 115; 10, с. 383]. Окрім Теки, Чака скарав ще чимало представників знаті і родини. Це в свою чергу викликало невдоволення емірів. Повстання проти Чаки відбулося в війську, що його напередодні репресій він відправив на русовалахів, які мешкали у верхів’ях Пруту і Серету. Такий крок Чаки був викликаний з одного боку бажанням нейтралізувати частину емірів, а також за рахунок грабунку підняти бойовий дух вояків, який істотно підупав унаслідок поразки і посухи. Якоюсь мірою він повторив крок батька, коли той після поразки від Івайла, відправив вояків на північ проти литовців (1277 р.) Військо очолювали старший емір Тунгуз і чоловік доньки Ногая Таз. Ці два впливові можновладці вирішили скинути свого правителя. Тунгуз і Таз повернули тумени і здійснили напад на Чаку. Той був змушений тікати в західну частину улусу [3, с. 116; 10, с. 383]. Чака прибув до аланів (свого часу Ногай привів їх з Кавказу на Дунай, і вони перебували в його безпосередньому підпорядкуванні). Заручившись військовою підтримкою аланів і зібравши до себе вірних йому емірів Чака атакував заколотників і розігнав їх [3, с. 117]. Як наслідок, десь на 1301–1302 рр. він знову опанував Буджак і молдавські Кодри. Проте закріпити свій успіх Чака не зміг. Тунгуз і Таз покликали на допомогу Токту. Хан прислав їм брата

Булюка і сина Тукулбугу з військом. Ця поміч виявилася ефективною – Ногаєвич був розбитий і втік до Болгарії [3, с. 117]. Згідно з арабськими джерелами, Чака попросив у місцевого правителя захисту і допомоги [3, с. 117; 10, с. 383]. Болгарські вчені дійшли висновку, що Чака взагалі виголосив себе царем Болгарії. Якщо дане твердження вірне, тоді ми маємо цікавий прецедент у політичних відносинах Золотої Орди, коли представник правлячого дому стає правителем сусідньої держави без окупації її кочовиками.

Загибель Чака припинила громадянську війну в Золотій Орді. Проте дезінтегруючі процеси серед Чингізидів не припинилися. Токта, вочевидь, побоюючись залишити центр правого крила далеко на заході, помістив Бурлюка в районі Дону. А його братові Сарайбузі віддав не дунайські володіння Ногая, а яйцькі – тобто ближче до себе. Що стосується земель на захід від Дністра, то їх хан надав власному синові Тукулбузі [25, с. 161–162]. Такий розподіл “здобичі” не міг залишити всіх задоволеними. Цим спробував скористатися молодший син Ногая Турай. Разом зі своїм двором він переховувався від хана в степах, а потім прикочував до Сарайбуги, де отримав притулок. Згодом Турай почав підбурювати Сарайбугу до повстання. Причому в планах заколотників головна роль знову відводилася Крилу Мувала. Для цього вони зі своїми чамбулами перейшли Волгу і наблизилися до ставки Бурлюка. Спроба його вмовити до спільної акції закінчилася для заколотників трагічно. Бурлюк схопив Сайрайбугу і Турая та видав їх Токті (згодом вони були страчені). У той же час син Турая Каракісек зміг уникнути покарання і на чолі трьохтисячного загону втік до Польщі під Краків [3, с. 119; 10, с. 384; 25, с. 162]. Щоправда, Параска висловив думку, що втікачі направилися до Шишмана в Болгарію [17, с. 64]. Проте Ібн Хальдун у своєму літописі прямо говорить про північні краї [10, с. 384]. Б. Спупер писав, що мова йшла про Поділля і Краків [1, с. 297], а Я. Дашкевич, погоджуючись щодо Поділля, другим пунктом називав Галицько–Волинські землі [8, с. 113]. Невипадково Ельмуфатдаль, вочевидь, виходячи з історії про Турая і Сарайбугу [24, с. 196], відносив повне оволодіння Токтою “Кіпчацькими степами” саме до 1304–1305 рр.

Отже, як бачимо, війна пронеслася по степовим регіонам Золотої Орди. Відповідно цей конфлікт коштував Улусу Джучи чимало сил. Кілька областей, як–то Солхатська тьма і улус Курумизи, зазнали розорення і терору проти населення. Через Лівобережну Україну пройшли три великі військові походи: Токти 1298 р., Ногая 1299 р. і знову Токти 1300 р.; не кажучи вже про битву на р. Ясі. Буджак став місцем протистояння всередині улусу Ногая. Ці події, помножені на військові втрати у битвах, мали неабияк вплинути на кількість і становище населення. Ми маємо дві згадки про великі еміграції ординців. По–перше, це алани, які чисельністю від десяти [4, с. 231] до шістнадцяти тисяч пішли до Візантії (більше половини з них були вояками) [2, с. 288; 7, с. 34]. По–друге, це втеча трьох тисяч воїнів Каракісека. Наприклад, Хроніка Литовська і Жмойтська говорить про

присутність татар у складі литовського війська у його війні з тевтонцями [21, с. 35]. Отже, повідомлення Ель Макрізі щодо наслідків війни Ногай і Токти: “вбито багато монголів”, “вбито із монголів багато народу”, – є визнанням доконаного факту [23, с. 436].

До втрат, спричинених війною, слід віднести і кризу системи кочового господарювання. Худоба противника або уганялася, або вирізалася. До того ж внаслідок військових дій порушився цикл кочівель, що також впливало на стан тваринництва. Фіналом усіх цих негараздів стала кліматична криза, що спіткала український степ: 1300–1303 роки були посушливими [9, Р. VIII, Ч. 1–2 (29–30), с. 51].

До людських і матеріальних втрат, додалася і геополітична криза. Внаслідок поразки Ногай зник створений ним західний центр влади в Ісакчі. Багато в чому ситуація в Крилі Мувала нагадувала події часів Курумиши. Згадаймо, як Данило піднімав дух своїх вояків на випадок зустрічі з татарами: “А якщо будуть татари, то не вселиться жаж у ваші серця!” [13, с. 117]. Тепер же не було ні того, ні іншого. Для того, щоб виправити ситуацію Токти слід було не просто посадити в західному крилі людину з великими поваженнями, але й повторити масові переселення народів з інших теренів держави. Але Токта зробити цього не міг. Щодо влади в Крилі Мувала, то, по-перше, відновлення там центру було не вигідно не лише хану, а й місцевій аристократії. Адже всі перемоги Токти над Ногаєм і його дітьми були досягнуті лише завдяки підтримці місцевих емірів. Загалом, саме за часів першої громадянської війни в Золотій Орді на перший план висунулися татарські “нечингізидові” роди. Крім того, слід врахувати, що в перші роки правління увага і сили Токти були прикуті до східного і кавказького напрямів.

Список використаних джерел

- Spuler B. Die goldene Horde. Die Mongolen in Rußland 1223–1502. Harrassowitz, Leipzig 1943; 2. erweiterte Auflage ebd., Wiesbaden 1965. – 556 s.
- Агусти Алемань. Аланы в древних и средневековых письменных источниках / Перевод К. Качиев, Д. Медоев. – М.: Менеджер. – 608 с.
- Бейбарс // Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1884. – XVI, 564 с. – (далі – СМІЗО).
- Бубенок А. Б. Аланы–Асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). – К.: Истина, 2004. – 327 с.
- Веселовский Н. И. Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время. – Петроград, 1922. – 58 с.
- Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. – Москва–Ленинград: Из–во Академии наук СССР, 1950. – 502 с.
- Гюзелев В. Очерци върху историята на Българския североизток и Черноморието (края на XII – началото на XV век). – София, 1995. – 137 с.
- Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі та Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2006. – Вип. 10. – С. 112–121.
- Ждан М. Україна і Золота Орда // Український історик. – Денвер, 1964. – Рік. I, Ч. 4. – С. 2–9; Нью Йорк–Мюнхен, 1970. – Рік. VII, Ч. 1–3 (25–27) – С. 82–94; 1970. – Рік. VII, Ч. 4 (28) – С. 61–66; 1971. – Рік. VIII, Ч. 1–2 (29–30). – С. 44–57; 1971. – Рік. VIII, Ч. 3–4 (31–32). – С. 44–58.
- Ибн Хальдун // СМІЗО.
- Ибн Эльфорат // СМІЗО.
- Льченко І. Гідроніми іншомовного походження Надвельколузького регіону [Текст] / І. Льченко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія, Філологія: збірник / М–во

освіти і науки України, Вінницький держ. пед. ун–т ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2009. – Вип. 11. – С. 144–148.

- Котляр М. Ф. Галицько–волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. – К.: Наукова думка, 2002. – 400 с.
- Латынина Ю. Климатократия [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ej.ru/?a=note&id=9998>
- Марко Поло. Книга о разнообразии мира // История Татар. – Казань, 2009. – Т. III. – 856 с.
- Миргалеев И. М. “Чёрный человек” Мамай // Мамай. Опыт историографической антологии. – Казань: “Фэн”, 2010. – С. 183–197.
- Параска П. Ф. Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства. – Кишинев: Штиинца, 1981. – 176 с.
- Порсин А. А. Политическая деятельность Ногай в Золотой Орде (1262–1301 гг.). – Автореф. дис. ... к.и.н. 07.00.02 – Отечественная история // Кафедра всемирной истории и историографии ГОУ ВПО “Курганский государственный университет”. – Казань, 2011. – 24 с.
- Рашид–ад–дин // СМІЗО. – Москва–Ленинград: Из–во Академии наук СССР, 1941. – Т. 2. – 308 с.
- Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды. – Саранск: Мордов. кн. изд–во, 1960. – 279 с.
- Улашид–ад–дин // СМІЗО. – Москва–Ленинград: Из–во Академии наук СССР, 1941. – Т. 2. – 308 с.
- Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды. – Саранск: Мордов. кн. изд–во, 1960. – 279 с.
- Улашид–ад–дин // СМІЗО. – Москва–Ленинград: Из–во Академии наук СССР, 1941. – Т. 2. – 308 с.
- Черкас Б. Синевождська битва 1362 р.: історичний нарис – К., 2012. – 108 с.
- Эль Макризи // СМІЗО.
- Эльмуфатдаль // СМІЗО.
- Эннувейри // СМІЗО.
- Якубовский А. Ю. Золотая Орда (Очерк истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета в XIII–XIV вв.). – Ленинград: Госполитиздат, 1941. – 208 с.

References

- Spuler B. Die goldene Horde. Die Mongolen in Rußland 1223–1502. Harrassowitz, Leipzig 1943; 2. erweiterte Auflage ebd., Wiesbaden 1965. – 556 s.
- Agusti Aleman'. Alany v drevnih i srednevekovyh pis'mennyh istochnikah / Perevod K. Kachiev, D. Medoev. – M.: Menedzher. – 608 s.
- Bejbars // Sbornik materialov odnosjashihhsja k istorii Zolotoj Ordy. – SPb.: Tipografija Imperatorskoj Akademii nauk, 1884. – XVI, 564 s. – (dali – SMIZO).
- Bubenok A. B. Alany–Asy v Zolotoj Orde (XIII–XV vv.). – K.: Istina, 2004. – 327 s.
- Veselovskij N. I. Han iz temnikov Zolotoj Ordy Nogaj i ego vremja. – Petrograd, 1922. – 58 s.
- Grekov B. D., Jakubovskij A. Ju. Zolotaja Orda i ee padenie. – Moskva–Leningrad: Iz–vo Akademii nauk SSSR, 1950. – 502 s.
- Gjuzelev V. Ocheri v#rhu istorijata na B#lgarskija severoiztok i Chernomorieto (kraja na XII – nachaloto na XV vek). – Sofija, 1995. – 137 s.
- Dashkevych Ja. Stepovi derzhavy na Podilli ta Zahidnomu Prychornomor'ї jak problema istorii' Ukrai'ny XIV st // Materialy i doslidzhennja z arheologii' Prykarpattja i Volyni. – 2006. – Vyp. 10. – S. 112–121.
- Zhdan M. Ukrai'na i Zolota Orda // Ukrai'ns'kyj istoryk. – Denver, 1964. – Rik. I, Ch.4. – S.2–9; N'ju Jork–Mjunhen, 1970. – Rik. VII, Ch.1–3 (25–27) – S.82–94; 1970. – Rik. VII, Ch.4 (28) – S.61–66; 1971. – Rik. VIII, Ch.1–2 (29–30). – S.44–57; 1971. – Rik. VIII, Ch. 3–4 (31–32). – S. 44–58.
- Ibn Hal'dun // SMIZO.
- Ibn Jel'forat // SMIZO.
- Льченко І. Гідроніми іншомовного походження Надвельколузького регіону [Текст] / І. Льченко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія, Філологія: збірник / М–во освіти і науки України, Вінницький держ. пед. ун–т ім. М. Коцюбинського. – 2009. – Вип.11. – С.144–148.
- Kotljars M. F. Galyc'ko–volyns'kyj litopys. Doslidzhennja. Tekst. Komentar. – K.: Naukova dumka, 2002. – 400 s.
- Latynina Ju. Klimatokratija: [Elektron. resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.ej.ru/?a=note&id=9998>
- Marko Polo. Kniga o raznobrazii mira // Istorija Tatar. – Kazan', 2009. – T.III. – 856 s.

16. Mirgaleev I. M. "Chjornyj chelovek" Mamaj // Mamaj. Opyt istoriograficheskoy antologii. – Kazan': "Fjen", 2010. – S. 183–197.

17. Paraska P. F. Vneshnepoliticheskie uslovija obrazovaniya Moldavskogo feodal'nogo gosudarstva. – Kishinev: Shtiinca, 1981. – 176 s.

18. Porsin A. A. Politicheskaja dejatel'nost' Nogaja v Zolotoj Orde (1262–1301 gg.). – Avtoref. dis. ... k.i.n. 07.00.02 – Otechestvennaja istorija // Kafedra vsemirnoj istorii i istoriografii GOU VPO "Kurganskij gosudarstvennyj universitet". – Kazan', 2011. – 24 s.

19. Rashid-ad-din // SMIZO. – Moskva–Leningrad: Iz-vo Akademii nauk SSSR, 1941. – T. 2. – 308 s.

20. Safargaliev M. G. Rspad Zolotoj Ordy. – Saransk: Mordov. kn. izd-vo, 1960. – 279 s.

21. Ulashik N. N. Peredislovie "Krojnika litovskaja i zhmojtskaja // Polnoe sobranie russkih letopisej. – M. : Nauka, 1975. – T. 32. – S. 5–8.

22. Cherkas B. Sinevods'ka bitva 1362 r.: istorichnij naris – K., 2012. – 108 s.

23. Jel' Makrizi // SMIZO.

24. Jel'mufatdal' // SMIZO.

25. Jennuvejri // SMIZO.

26. Jakubovskij A. Ju. Zolotaja Orda (Ocherk istorii Ulusa Dzhuchi v period slozhenija i rascveta v XIII–XIV vv.). – Leningrad: Gospolitizdat, 1941. – 208 s.

Cherkas B. V., candidate of historical science, senior research fellow Institute of History National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), borys_ch@mail.ru

The first civil war at the turn of the Golden Horde XIII–XIV centuries

The article shows the causes, course and consequences of the first civil war in the Golden Horde. Based on a combination of research results predecessors, as well as the use of sources, accomplished reconstruction of various factors that led to the conflict. Also played the chronology of events. An attempt to play the logic of action of the conflicting parties. The reason for the war served: uncertainty right power Chingizids on settled regions, climatic changes, which have significantly reduced the possibility of nomadic economy, which in turn causes the representatives of the "golden clan" to seek outside income. At the end of the XIII century, these "donor" western areas were primarily in the direction of the Balkans. Nogay controls these regions are benefiting himself and not in a hurry to share it, and the power that gave these revenues with the central government. This led, eventually, to the explosion of military confrontation. The peculiarity of this conflict was the first exit onto the political scene nechingizidskih families – members of the clan "is not the golden kind". That princes and nobleman and decided the fate of the confrontation.

Keywords: Golden Horde, Genghis Khan, Nogay, politics, power, military confrontation.

Черкас Б. В., кандидат исторических наук, старший научный сотрудник, Институт истории Украины НАН Украины (Украина, Киев), borys_ch@mail.ru

Первая гражданская война Золотой Орды на переломе XIII–XIV вв.

Показаны причины, ход и последствия первой гражданской войны в Золотой Орде. На основе сочетания результатов исследования предшественников, а также использования источников, совершена реконструкция различных факторов, которые привели к конфликту. Также воспроизводится хронология событий. Осуществлена попытка воспроизведения логики действий конфликтующих сторон. Причиной войны послужили: неопределенность права власти Чингизидов на оседлые регионы, климатические изменения, которые существенно снизили возможности кочевого хозяйства, что, в свою очередь, заставляло представителей "золотого рода", искать доходы снаружи. На конец XIII в. такими "донорскими" направлениями были западные, прежде всего в направлении Балкан. Ногай, контролирующий эти регионы, сам получал выгоду и не спешил делиться ею и властью, которую давали эти доходы, с центральной властью. Это и привело, в конце концов, к взрыву военного противостояния. Особенностью данного конфликта стал первый выход на политическую сцену нечингизидских родов – представителей кланов "не золотого рода". Именно князья и мурзы и решили судьбу противостояния.

Ключевые слова: Золотая Орда, Чингизиды, Ногай, политика, власть, военное противостояние.

* * *

УДК 94(477)+351/354(477)

Бабкова Н. В.

старший лаборант кафедры історії України і всесвітньої історії, Харківська державна академія культури (Україна, Харків), akademi_xdak@mail.ru

ІНСТИТУТ ОСАВУЛІВ В УКРАЇНСЬКОМУ КОЗАЦТВІ XVI–XVIII СТ.

Проаналізовано становлення та розвиток інституту осавулів, як представників козацької старшини XVI–XVIII століття. В контексті дослідження етимології поняття "осавул", наведено історичну довідку побутування даної посади в державних утвореннях азійського континенту.

На основі вивчення різних історичних джерел розкрито процес формування чину військового осавула в середовищі українського козацтва від першої згадки в писемних пам'ятках про дану посаду, і до остаточної ліквідації полкового устрою на території України. Значна увага приділена побутуванню інституту осавулів в українській козацькій державі – Гетьманщині, де вони відіграли значну роль у керуванні країною та становленні відносин із іншими державами.

За допомогою мікросторичного підходу, історико-порівняльного, описового та хронологічного методів вдалося дослідити основні напрямки та особливості діяльності осавулів, як представників козацької старшини, не лише у запорожці, але й серед козаків гетьманської України.

Ключові слова: осавул, запорожці, Гетьманщина, козацька старшина.

Одним із важливих напрямків у розвитку демократичного майбутнього України є переосмислення організації діяльності державної служби України, пошук шляхів її вдосконалення. Головна мета – утворення державної служби на засадах професіоналізму, стабільності та політичної нейтральності, відкритості та підзвітності громадянам. При цьому формування нової генерації управлінців має здійснюватися не лише на основі запозичення та переосмислення кращого світового досвіду, а насамперед на засадах українського державотворення. Адже кожна національна система державного управління та державної служби унікальна завдяки історичним особливостям і національним традиціям. Тому і зростає неухильний інтерес до вивчення та використання досвіду попередніх поколінь, особливе місце серед яких займає українське козацтво та його організація. Як і в той період, так і в наш час Україна зіткнулася із проблемою перерозподілу державної влади з метою впровадження нової ефективнішої її організації. Тому слід скористатись історичним досвідом державного будівництва, для побудови та ефективного функціонування державного апарату.

Серед наукових робіт присвячених проблемі становлення та розвитку владних інституцій у козацькому середовищі необхідно відмітити праці Д. І. Яворницького [24] та А. О. Скальковського [16], які розкрили процес формування старшини у запорозьких козаків та охарактеризували її основні функції й обов'язки не лише в мирний, але й у військовий час. Проблема становлення головних державних посад в період існування української козацької держави другої половини XVII – XVIII ст. розкрита в роботах В. Смоля та В. Степанкова [17], В. Горобця [4], В. Єрмолаєва та А. Козаченка [10]. Особливу наукову цінність з цього питання має праця О. Окиншевича, який на основі архівних матеріалів відтворив генеалогічну складову козацької старшини XVII–XVIII ст. та дослідив процес посідання представниками окремих козацьких родин старшинських посад [14]. Всі зазначені автори відтворюють процес утвердження головних козацько-старшинських посад, як помічників гетьмана у